

Vem äger berättelserna? Den industriella identiteten i skuggan av världsarvet

Anders Houltz

Bakgrund och uppdrag

Denna studie utförs inom ramen för det av Kulturrådet finansierade projektet *Vem äger berättelserna?* Projektet drivs av tre kulturarvsinstitutioner i Gävleborgs län: Arkiv Gävleborg, Hälsinglands museum och Läns museet Gävleborg, och har i en tidigare fas studerat de kulturarvsberättelser som tidigare formulerats med utgångspunkt från Järnriket och Linlandet, i relation till det nya världsarvet Hälsingegårdar (på Unescos världsarvslista sedan 2012). I den inledande fasen var professor Owe Ronström, etnolog verksam vid Uppsala universitet, utförare.

Föreliggande studie, motsvarande fyra veckors arbete, syftar till att fördjupa och nyansera bilden av den industriella utvecklingen i framför allt Hälsingland och de kulturarvsberättelser som denna genererat, i jämförelse med det i kulturarvshänseende tydligare industriprofilerade Gästrikland. Arbetet har utförts av Anders Houltz, docent i teknikhistoria vid BTH och KTH. Delprojektet har genomförts under våren och hösten 2014, under aktiv medverkan av följande personer, verksamma vid Hälsinglands museum och Läns museet Gävleborg: Kristina Lindkvist (sammankallande), Lars Berglund, Ingela Broström och Ann Nilsén. Arbetet har genomförts i form av litteraturstudier och gruppdiskussioner (den 23 april, den 9 juni och den 22 september), samt två offentliga diskussionsseminarier (Strömsbruk den 9 oktober och Ljusne den 23 oktober).

Två landskap, flera berättelser

”Gästrikland är lillebror och Hälsingland storebror i det landskapsförbund, som benämnes Gävleborgs län, det sydligaste av de norrländska.” (Sven Lübeck, STF: s årsbok 1932)

Med dessa tveklösa ord inledde landshövding Sven Lübeck *Svenska turistföreningens årsbok om Gästrikland 1932*. Idag, åttio år senare, skulle förmodligen de flesta påstå att förhållandet mellan de båda landskapen är det omvända; Gästrikland är förvisso mindre till ytan, men dominerar länet såväl demografiskt som ekonomiskt. Hur det ligger till med dominansen i kulturellt hänseende är dock en mer komplicerad och mångdimensionell fråga.

Gävleborgs län består av två landskap med var sin tydliga karaktär. Gästrikland, det sydligaste norrlandslandskapet, vänder sig mot Uppland medan Hälsingland har en tydligare norrländsk identitet. Hälsingland är det till ytan större landskapet, men sedan några decennier något mindre i befolkningshänseende (129 000 invånare jämfört med Gästriklands 149 000 år 2013). Länets residensstad, Gävle, är med 70 000 invånare den helt dominerande tätorten i Gästrikland men även tydligt dominerande i ett länsperspektiv. Även länets näst största stad, Sandviken (22 000 invånare) ligger i Gästrikland, men steget till landskapets tredje största tätort, Hofors (7 000 invånare) är stort. Städerna i Hälsingland har en mindre central roll i relation till landskapet i övrigt och är sinsemellan tämligen jämförbara i storlek (Hudiksvall har ca 15 000 invånare, Bollnäs och Söderhamn vardera ca 12 000). Gästrikland har med andra ord en tydligare urban karaktär än Hälsingland.

Länet är det skogsrikaste i landet med en skogsareal som motsvarar 75 % av hela ytan. Det är också ett av de län i Sverige som är tydligast präglade av industriell verksamhet. Detta gäller länets båda landskap, men denna omständighet avspeglas inte i det kulturarv som vanligen framhålls som typiskt för respektive landskap. Gästrikland är idag profilerat som ett tydligt industrilandskap och Hälsingland som ett nära nog lika tydligt agrarlandskap. Något hypotetiskt skulle man kunna anta att de båda länsdelarnas kulturarvsprofiler genom åren kommit att definieras i kontrast till varandra, och fungerat ömsesidigt förstärkande.

Berättelserna om Gästrikland har handlat om bergsbruk med gamla och stolta anor, om det mytologiska, geografiskt svårbestämbara, "järnbäraland", men också om brukssamhällen präglade av hårt arbete, av hierarkier och en specifik brukskultur. Inom den ramen formulerades berättelser om det moderna som till stor del byggde på kontinuitet med det förflutna. Andra centrala berättelser har handlat om det urbana, om staden Gävle som så länge var Norrlands inte bara sydligaste utan också viktigaste. Gävle kom att representera förbindelserna mellan Norrland och huvudstaden. Å ena sidan har staden verkat som en förlängning av Stockholm beträffande såväl den centraliserade myndighetsutövningen, det materiella välståndet och den urbana kulturen manifesterad i sina särskilda institutioner. Å andra sidan har den varit den symboliska porten gentemot Norrland, framtidslandet med tillsynes outtömliga naturresurser. Denna senare identitet manifesterades som kanske mest tydligt i den stora Industri- och slöjdställningen i Gävle 1901. Utställningen hölls vid den tid då den industriella exploateringen av Norrland utvecklades som hastigast, och hade den uttalade ambitionen att visa Norrlands industrier och råvaruexploatering, och att koppla denna

utveckling till den expansiva staden Gävle.¹ Det var i första hand just kopplingen mellan Gävle och Norrland i stort som här kom till uttryck, snarare än staden i relation till det egna länet och dess landskap.

Berättelserna om Hälsingland kom tidigt att handla om det förmoderna och förindustriella. Hälsinglands allmogekultur, liksom Dalarnas, uppmärksammades tidigt i det landsomspännande sökandet efter kulturell identitet och egenart under 1800-talets nationella uppvaknande. Hälsinglands fornminnessällskap, bildat 1860 på initiativ av prästen Lars Landgren, var tidigt ute i den motrörelse mot industrialismen där Artur Hazelius, Skansens och Nordiska museets grundare, kom att bli centralgestalt. I Hälsinglands efterföljd bildades 1862, två år senare, Gästriklands fornminnesförening (från 1919 Gästriklands kulturhistoriska förening).²

Hälsingland är också det svenska landskap som är representerat av flest byggnader på Skansen i Stockholm. Bollnäsgården hör till de gårdar som ingick i friluftsmuseet redan vid invigningen 1892. Därtill ingår Delsbogården, som består av delar från flera olika "Hälsingegårdar", samt ett linberedningsverk och en skogsarbetarkoja.³ Gästrikland, däremot är inte representerat av någon byggnad alls på Skansen (Väl? Kolla!). Av denna omständighet kan inga långtgående slutsatser dras, men den är en indikation på det anseende som Hälsinglands förindustriella allmogekultur haft och den centrala roll den spelat i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets symbolmättade nationsformering.

Vid en tid då det industriella av många uppfattades som själva antitesen till kultur – en företeelse som hörde nuet och framtiden till, som tillsynes saknade historia och utgjorde ett hot mot alla spår av det förflutna – låg det nära till hands att uppmärksamma de rika kulturyttringar som skapats bland Hälsinglands självägande storbönder, som under epoken innan industrialiseringen byggt ett materiellt välstånd baserat på linodling och textilproduktion. Det förflutna etablerades som ideal, men det var ett ideal som redan då framstod som väsenskiilt från den moderna utvecklingen. Det förflutna var, med historikern David Lowenthals ord, som ett främmande land – värt att värna och högakta men i grunden omöjligt att förstå och bli delaktig i.⁴

¹ Svensson, Jakob, "Byggnader och miljöer på Gefvleutställningen 1901", Från Gästrikland: Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden, 2001-2002, s. 5-42. Jfr Sverker Sörlin, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, 1988.

² Arcadius, Kerstin, "Fornminnesföreningarna som blev läns museer: Om läns museernas historia och utveckling", Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindquist (red.), *Den regionala särarten*, (Lund 1994), s. 246-259

³ Skansens hus och gårdar.xxx

⁴ David Lowenthal, *The past is a foreign country*, 1985.

Detta hälsingska kulturarv kom, liksom Dalarnas, att förknippas med självständighet, frihetlighet och egensinne inom allmogen. Däremot nedtonades de hierarkiska sidorna av samma kultur, liksom dess starka kopplingar och beroenden av både omvärlden och andra näringsfång, såsom exempelvis järnbruken.

En rad ömsom explicita, ömsom underförstådda dikotomier eller motsatspar tycks ha varit grundläggande i etableringen av en tydlig kulturell identitet: Järnet har ställts mot linet, och i förlängningen manligt mot kvinnligt, hårt mot mjukt, svärdet mot sängen, och så vidare.

En hypotetisk förklaring till polariseringen mellan de båda länsdelarnas kulturarvsberättelser är att de söker sina rötter i skilda tidsperioder, olika skeden av samhällets modernisering. De starka berättelserna om Hälsinglands kulturella identitet formulerades tidigt. De var en reaktion på den *första* industriella revolutionen, med järnbruk, ångsågar, textilindustri och järnvägar. Det var av naturliga skäl en förindustriell motbild som målades upp. Motsvarande berättelser om Gästrikland formulerades i ett senare skede, mer influerat av den *andra* industriella revolutionen, med stordrift, elektrifiering samt förvetenskapligade metoder inom råvaruförädlingen såsom bessemerprocessen och sulfitmetoden. Då hade det industriella en tydlig historia att ta avstamp i, knyta an till eller kontrastera till – nämligen den första industriella revolutionen.

Under 1900-talets högindustriella epok renodlades dessa berättelser och gavs nära nog officiell status, de formulerades som dikotomier och, ibland, schabloner.⁵ De blev också grunden för vad Laurajane Smith kallar en auktoriserad kulturarvsdiskurs (authorized heritage discourse), som legat till grund för värderingar, bevarande och folkbildning.⁶ Bilden av det industridominerade Gästrikland och det rurala Hälsingland har även förstärkts genom två i många avseenden framgångsrika profilprojekt inom kulturmiljövård och kulturturism: Järnriket Gästrikland och, senare, Hälsingegårdarna i Hälsingland.

Idag ser vi konsekvenserna av vad som kan betecknas som en *tredje* industriell revolution, med digitalisering, automatisering och globaliserad tillverkning och handel. Det har inneburit att de befintliga berättelserna på nytt ändrat status, försetts med nya associationer och förändrad relevans.

⁵ För en redogörelse av den högindustriella epoken se Maths Isacson, *Industrisamhället Sverige: Arbete, ideal och kulturarv*, 2007, s. 23–34.

⁶ Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, 2006.

Berättelsernas styrka har varit deras tydlighet, men det är också detta som varit, och är, deras svaghet. De endimensionella berättelserna har uteslutit stora grupper av samhället och betonat andra, de har bortsett från sammanhang, samband, beroenden, undantag – sådant som skapar nyanser och gör att människor med olika erfarenheter och bakgrund kan beröras.

Järnets berättelser

Varför har Gästrikland men inte Hälsingland järnet som bärande faktor i sina berättelser?

Järnhanteringen i Hälsingland har förhistoriska rötter. Spår av primitiv järnframställning har daterats till strax efter Kristi födelse och från 600-talet finns säkra belägg för omfattande produktion. Denna tidiga järnframställning var emellertid inte gruvbaserad, utan tog sin råvara från så kallad myrsmalm, hämtad från bottensediment i landskapets många sjöar. Under medeltiden etablerades en relativt omfattande järnhantering i västra Hälsingland, men någon motsvarighet till den starka bergsmanskultur som utvecklades kring Gästriklands gruvor och hyttor uppstod inte. Därtill var de hälsingska järnmalmsgruvorna för få och för järnfattiga. Under 1600- och 1700-talen utvecklades Hälsinglands järnbruk, som Voxna, Sunnerstaholm och Kilafors, med forsarna och skogen som främsta resurser snarare än järnet. Den rikliga tillgången på skog gav träkol till hyttorna och vattenkraften – mycket rikligare här än i det malmrikare Uppland – drev hamrarna. Den bristfälliga lokala järnmalmen kompletterades med malm som transporterades långa vägar, från gruvor i bland annat Dalarna och Uppland. De besvärliga och kostsamma transporterna av såväl råvara som färdig produkt gjorde dock i längden hälsingebruken känsliga för konkurrens.

Inte bara malmen utan även ägandet och investeringskapitalet var vid hälsingebruken ofta hämtade utifrån. Ett talande exempel är Ljusne bruk, som grundades 1671 av den framgångsrike stockholmsbaserade handelsmannen Hans Kahlmeter i Ljusne by, söder om Ljusnan vid de kraftiga forsarna i utloppet mot Östersjön. Med detta fördelaktiga läge där vattenkraft och goda sjöförbindelser kombinerades, blev det attraktivt att hämta malm från gruvorna i Dannemora och på Utö, och förädla den för vidare export. Ljusneverken expanderade med anläggningar på flera platser. Norr om Ljusnan grundades dock på 1850-talet ett sågverk, som till en början fungerade i symbios med järnbruket på älvens södra sida genom att tillverka träkol av restprodukter. Efterhand uppstod motsättningar på grundval av prissättningen av träkolet, och ett nytt järnverk anlades i anslutning till sågverket på norrsidan i konkurrens med grannen söder om Ljusnan. På 1870-talet gick emellertid de båda samman i och med att Ljusneverken gick upp i ett annat stockholmsanknutet bruksimperium,

lett av grosshandlare Wilhelm Kempe, och senare Walther von Hallwyl. Ljusne-Woxna AB var huvudsakligen inriktat på skog och sågverk, och järnbruken drevs alltmer som en binäring. I Sörljusne anlades omkring 1920 världens största träkolseldade järnhytta, en investering som kunde uppfattats som otidsenlig om det inte vore för den direkta kopplingen till sågverket.⁷

Av Hälsinglands järnbruk återstod i början av 1920-talet fyra: Iggesund, Strömbacka, Ljusne och Voxna. De var då alla sedan länge beroende av malm från Dannemora och andra håll, samt av den alltmer dominerande skogsindustrin. Längst blev Strömbacka kvar, där vallonsmide, inlett 1829, fortgick till så sent som 1947, då bruket som det sista i landet upphörde med denna produktionsform. Anledningen till att denna verksamhet fortsatte så länge är oklar, men det har spekulerats i att den främsta orsaken kan ha varit att brukets stora skogsinnehav var knutna till järnhanteringen, som därför behövde hållas vid liv.

Det är således snart sjuttio år sedan det sista järnverket lades ned i Hälsingland, och dessförinnan förde de flesta av bruken under lång period en ganska tynande tillvaro (med visst undantag för Iggesund och Ljusne, där investeringar in på 1900-talet gjordes för att klara konkurrensen). Det finns idag knappast något levande minne kvar av den långa järnbruksepoken.

I Gästrikland ser situationen annorlunda ut. Där etablerades en mängd bergsmansbyar baserade på malmförekomst (dock inte heller här särskilt riklig), skog och vatten – de äldsta i den malmrika Torsåkers socken, med bergslagsprivilegier från 1300-talet, senare även i Ovansjö och vidare i mellersta Gästrikland. Av dessa utvecklades flera till järnbruk under 1600–1800-talen, och några få i sin tur till industriella storbruk under 1800-talets andra halva och början av 1900-talet. Övergången från bergsmansägande till nya bruksägare skedde gradvis, och järnverk som Hofors och Forsbacka byggde på traditioner från bergsmantiden. Exportmöjligheterna var i jämförelse med hälsingbruken fördelaktigare. Kopplingen till exporthamnen Gävle var stark under hela bruksepoken, och intressenter från staden investerade ofta i inlandsbruken, medan motsvarande investeringar i Hälsingland till stor del kom från mer avlägsna, kapitalstarka aktörer.

Sandvikens järnverk grundades 1862 för att bygga vidare på de försök med den moderna bessemerprocessen som G.F. Göransson kort tidigare inlett vid Edske masugn, men också på grundval av järnvägen.⁸ Järnvägsnätet var i sitt första utbyggnadsskede och sträckan Falun–Gävle

⁷ H von Eckerman, "Några bilder från gammal och ny industriell hälsingekultur", *STF:s årsbok* 1923, s. 101–128.

⁸ Anna Lindgren "Bessemermonumentets berättelser: Om kulturarvsbruk, begreppet kulturarv och betydelsen av en plats", *Fabrik & bolig*, 2013, s. 36–51.

som invigdes så tidigt som 1859 band samman de gamla bergsmans- och bruksområdena i västra Gästrikland med Gävle och kusttrakten. Sandviken, Forsbacka och Hofors var alla kopplade till denna äldsta del av vad som idag kallas Bergslagsbanan. De tre järnverken inriktades på kvalitetsstål och högteknologisk, investeringsberoende verksamhet. Medan de många traditionella bruken liksom hälsingbruken föll offer för bruksdöden i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fortsatte dessa tre att utvecklas. Produktionen i Forsbacka utvecklades så sent som på 1980-talet och Sandviken och Hofors är alltjämt centrala tillverkningsorter inom moderna stålkoncerner.

Denna långa kontinuitet inom järnhanteringen, som fortlever i nutid, har inneburit att järnets betydelse för Gästriklands och gästrikbornas identitet och självbild hållits vid liv och vidareutvecklats på ett annat sätt än i Hälsingland. Till detta har också aktiva satsningar bidragit, främst inom det så kallade Järnriket, som jag kommer att beröra i det följande.

Skogens berättelser

Skogen är länets, i synnerhet Hälsinglands, främsta naturresurs; den tillsammans med det strömmande vattnet har legat till grund för så gott som all industriell verksamhet och i alla tider varit en viktig faktor i människors försörjning. Hur kommer det sig att den trots detta i så hög grad undgått att ligga till grund för kulturarvsberättelser?

I nationell jämförelse nåddes Gävleborgs län tidigt av industrialiseringen när den tog fart på allvar. Andelen av befolkningen som hade sin försörjning inom industrin översteg den andel som var försörjd inom jordbruket på 1880-talet, medan samma omställning i landet som helhet inföll först på 1910-talet.⁹ Det var emellertid hälsingedelen av länet som först nåddes av det industriella genombrottet, och det inom de skogsbaserade näringarna. Vid mitten av 1800-talet etablerades ångsågverk längs hälsingekusten och Ljusnans älvdal i stor skala, det första anlagt i Ala 1855.¹⁰

Vid sekelskiftet 1900 kantades kusten mellan Ljusne och Söderhamn med ett band av brädgårdar och sågar, fullt jämförbart om än mindre omtalat än det i Sundsvallstrakten längre norrut.¹¹ Virket exporterades till Europas tidigt industrialiserade länder. Skogen hade med ens blivit värdefull.

⁹ Keith Wijkander, *Kulturinstitutionerna i Gävleborg: Länet självbild och dess speglar*, 2012, s. 11–13.

¹⁰ Kjell Haraldsson & Maths Isacson, *Från bondesåg till processindustri: En historisk-geografisk skildring av sågverksindustrin i Gävleborgs län*, 1981, s. 21.

¹¹ Kjell Haraldsson & Maths Isacson, *Från bondesåg till processindustri: En historisk-geografisk skildring av sågverksindustrin i Gävleborgs län*, 1981, s. 32.

Sågverk och träpatroner köpte skog av jordägande bönder. Företag som Ljusne-Woxna, Iggesund, Marmaverken (senare Marma-Långrör) och Ströms Bruk blev alla stora skogsägare innan 1800-talets slut.¹² Järnbruken, som tidigare haft tämligen obegränsad tillgång till skogen för kolning, fick nu kämpa för sitt utrymme. Efterhand köptes alltfler järnbruk och den skog de kontrollerade upp av skogsindustrin, och inordnades i de stora koncernerna.

Vid Bergvik genomfördes de första försöken i världen med tillverkning av träbaserad pappersmassa med den så kallade sulfitmetoden på 1870-talet. Detta var en teknikhistorisk brytpunkt väl jämförbar med de kända bessemerförsöken i Edske bruk i Gästrikland, men samtidigt betydligt mindre uppmärksammas. Den vetenskapsbaserade massatillverkningen hade därmed påbörjats, och därmed inleddes en ny fas i de skogsbaserade näringarna. Sågverken först kompletterades och sedan överflyglades av de än lönsammare massafabrikerna. Industriorter som Iggesund och flera andra genomgick en omvandling från järnbruk till sågverks- och massaindustri.¹³ I Strömsbruk gick utvecklingen i samma riktning, men där följdes järnbruksepoken mer direkt av massaindustri, medan sågverk och hyvleri istället anlades i det näraliggande komplementsamhället Stocka.¹⁴

Från 1800-talets mitt formade det storskaliga skogsbruket landskapet, men arbetet i skogen avsatte inte tydliga kulturella spår i större omfattning och dess fysiska spår var inte heller de bestående. Skogsarbetet mekaniserades under 1950-talet och framåt, samtidigt som flottningens betydelse avtog i takt med vägnätets utbyggnad. Vid 1960-talets mitt fraktades 70–80 % av allt virke i Hälsingland på vägar.¹⁵ Sammantaget innebar dessa förändringsprocesser att skogs- och timmerarbetet effektiviserades, blev mindre arbetsintensivt och sysselsatte allt färre människor. Centralisering och automatisering inom sågverks- och massaindustri slog hårt mot de traditionella bruksorterna från 1970-talet och framåt.¹⁶ Den skogsbaserade industrin fortsatte, och gör så alltjämnt, att generera vinster, men den påverkade allt färre människor i deras vardag.

Man kan spekulera i om det inte också finns branschmässiga traditioner och förhållningssätt som bidragit till att den skogsbaserade industrin avsatt så jämfört med järnhanteringen blygsamma

¹² Hans-Olof Ramberg, "Skogar, människor och maskiner", *STF: s årsbok 1965*, s. 92–118.

¹³ Carl-Magnus Gagge & Jan Karlsson, *Iggesunds järnverk: Historik och restaurering*, 1984; Lena Sommestad, *Sågverksarbetarna i strukturomvandlingen: Hur arbetsstyrkan vid Söderhamns och Söderålas exportsågverk förändrades till storlek och sammansättning under mellankrigstiden*, 1983.

¹⁴ Carl-Magnus Gagge, *Strömsbruk - cellulosafabrik och samhälle: En dokumentation av fabriken och samhällets uppkomst och utveckling*, 1983.

¹⁵ Hans-Olof Ramberg, "Skogar, människor och maskiner"; *STF:s årsbok 1965*, s. 92–118.

¹⁶ Kjell Haraldsson, *Tradition, regional specialisering och industriell utveckling: Sågverksindustrin i Gävleborgs län*, 1989, s. 140–146.

kulturella spår. Bergsbruk, järn- och stålindustri har sedan långt tillbaka varit noga med att manifesteras sina stolta anor och sin samhällseliga betydelse – både i fysisk form, genom imponerande verksanläggningar, anlagda brukssamhällen och ståndsmässiga herresäten, och immateriellt, genom historieskrivning, genom institutioner och sammanslutningar. Exempel från olika tidsepoker på detta är Bergskollegium och Jernkontoret, men också Tekniska museet, vars starka tillskyndare i 1900-talets början till stor del var knutna till bergsbruk och järnhantering. En parallell till detta finns i det högre tekniska utbildningssystemets framväxt, där Bergsskolan i Falun och sedermera bergsutbildningen vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm hade högre status och var mer självmedveten än andra motsvarande utbildningar. Den skogsbaserade industrin har inte alls samma traditioner eller branschmässiga självmedvetenhet. Mindre upptagen av det förflutna och mer inriktad på lönsamhet i samtiden och utveckling i framtiden, har sågbruk, massa- och pappersfabriker i allt väsentligt avstått från att bygga monument över sig själv, men också från att artikulera den samhällshistoriska betydelse som branschen haft och fortfarande har.

Linets berättelser

Mer än järnet och skogen har jordbruket, och kanske särskilt linodlingen, bidragit till att forma den vedertagna bilden av Hälsingland. Hur kan det komma sig?

Då Sveriges landskapsblommor etablerades efter ett upprop i *Stockholms Dagblad* 1908 var det två landskap vars invånare hade invändningar mot de föreslagna växterna. Det ena var Skåne, som hellre ville ha prästkragen än den föreslagna boken. Det andra var Hälsingland, som föredrog linblomman framför tallen.¹⁷ Redan detta kan i någon mån tolkas som ett ställningstagande – för allmogekulturen, mot skogen.

Föreställningen om en homogen, självständig och förindustriell allmogekultur som det mest kännetecknande för Hälsingland har onekligen stark förankring. Som redan nämnts etablerades denna bild tidigt i takt med att landskapet konfronterades av den första industriella revolutionen och dess konsekvenser på olika samhällsplan. Den visade en kultur som var på sakta utdöende i mötet med det moderna, och som därför till varje pris måste värnas. Dess främsta kännemärken var storbondesamhällets bebyggelse, konsthantverk, klädedräkt och traditioner, med betoning på sent 1700-tal och första halvan av 1800-talet.

¹⁷ http://info.bergianska.se/index_historia.php?vidare=/historia_landskapsblom.html, läst 2014-10-17.

Senare tiders forskning har kunnat visa att den hälsingska bondebefolkningen i själva verket varken var särskilt homogen, självständig eller ens entydigt förindustriell. För det första har forskningen visat på den hierarkiska strukturen inom bondesamhället – mellan män och kvinnor, mellan bönder, tjänstefolk och agrarproletariat. Kvinnors arbete med kreatursskötsel och textilberedning var exempelvis visserligen oundgängligt för hushållens försörjning, men makt och status knöts i hög grad till det manliga arbetet. Rosemarie Fiebranz har i sitt avhandlingsarbete studerat hushållens försörjningsstrategier i Bjuråker, under perioden 1750–1850.¹⁸ Hon visar bland annat hur linnehanteringen kompletterades av arbetet i skogen och kolningen för järnbruken i 1800-talets hushållsstrategier; att jordbrukshushållen ingick i en komplex struktur med starka kopplingar till andra näringar och andra regioner. Hon visar också på de konflikter som kunde uppstå i relation till järnbruken beträffande skogen som råvara och resurs.

Många hushåll kombinerade linneproduktionen med periodvis kolningsarbete för socknens järnbruk, Strömbacka och Hedvigsfors. I andra fall ersatte järnbruksarbetet linnevävningen, medan åter andra hushåll förefaller ha inriktat sig på nyodling och utvidgad linproduktion. I den sistnämnda strategin hade införandet av vattendrivna linberedningsverk stor betydelse. Genomgående i undersökningen framkommer genusuppfattningarnas väsentliga betydelse för agerandet.

Den ökade linneproduktionen var också i sig en konsekvens av den industriella revolutionen – den byggde på ökad efterfrågan i de industrialiserade länderna och var tidigt beroende av en internationell marknad. Intressant nog var den inte enbart internationellt beroende när det gäller avsättning för produkter, utan också när det gäller tillgång på råvara. Den lokala linodlingen, vars naturliga förutsättningar visserligen var fördelaktiga i ett svenskt perspektiv, kunde inte alls mäta sig med odlingsförutsättningarna på håll, och visade sig snart oförmögen att producera lin i proportion till den växande efterfrågan. Därför började den hälsingska textiltillverkningen tidigt att importera sin råvara från utlandet. I detta avseende påminner den om Hälsinglands järnbruk, som på liknande sätt var beroende av malmtillförsel utifrån för sin produktion.

Hälsingegårdarnas överdåd kan med andra ord i själva verket knappast förstås som en sista uppflammande låga av en falnande eld.¹⁹ Snarare utgör de materiella uttryck för hälsingeböndernas insteg i en kapitalekonomi och deras mycket lönsamma möte med dels efterfrågan på linnetextil på en internationell marknad, dels den expansiva skogsindustrin. Genom att sälja den skog de helt

¹⁸Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol?: Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*, 2002.

¹⁹Jan-Olov Nyström, *Sammanfatta vad Hälsingland är för slags samhälle/samhällen under perioden 1750–1900*, PM Hälsinglands museum, 2013.

nyligen uppfattade som av begränsat värde fick bönderna plötsligt ekonomiska förutsättningar att investera i materiella statusmarkörer knutna till den egna egendomen. Väl så mycket som inkomsterna från linodling och textiltillverkning, bidrog skogsindustrin till den hälsingska allmogekulturens uppblomstring vid 1800-talets mitt.

Hälsingegården konstrueras

När blev egentligen "Hälsingegården" ett begrepp, något annat och mer än en gård belägen i Hälsingland? Folklivsforskaren Sigurd Erixon uppmärksammade de hälsingska storböndernas byggande i en klassisk studie från 1923, men där talas om pampiga "träborgar och timmerslott", om regionala likheter och skillnader, men inte om hälsingegårdar som kategori.²⁰ Även Fredric Bedoire och Lis Hogdal skriver om "Hälsingeböndernas träslott" snarare än hälsingegårdar i sin artikel i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* sextio år senare.²¹ De gör dock en betydelsebärande distinktion när de till skillnad från föregångaren urskiljer och uteslutande behandlar de empireinspirerade gårdarna i Alfta socken vid Voxnan. Ytterligare en förskjutning sker när artikeln, tidigare publicerad under rubriken "Storbönder: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång" år 2000 ges ut som särtryck på Byggförlaget, denna gång under titeln *Den stora Hälsingegården: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång*.²² I den rubriken, om än inte i brödtexten, används alltså Hälsingegården med stort "H". Sannolikt har det då, under 1900-talets sista decennier, utkristalliserats ett mer distinkt begrepp, som dock får en än tydligare profil under 2000-talet.

Begreppets ekonomiska potential uppmärksammades ytterligare i och med att Hälsingegårdarna 2007 nominerades till Unescos världsarvslista. Några år tidigare lanserades projektet "Hälsingegårdar", i vilket världsarvsstatus ingick som ett av flera mål. I projektet ingick även delar som mer explicit syftade till att göra begreppet till ett varumärke, och att "testa en modell för att generera turistiska bokningsbara produkter."²³ I den process som ledde fram till världsarvsnomineringen skedde också ett konkret urval, i och med att sju objekt av ett tusental välbevarade gårdsmiljöer utpekades som representanter för hela kategorin. Den första nomineringen fick avslag av världsarvskommittén, men den svenska delegationen uppmanades att göra en ny nominering som tog fasta på byggnadstypens mest särpräglade kännetecken, de målade interiörerna.

²⁰ Sigurd Erixon "Hälsingars hem" *STF: s årsbok 1923*; s. 52–84; även i *Svensk byggnadskultur*, 1947.

²¹ Fredric Bedoire & Lis Hogdal, "Storbönder: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1983:5, s. 63–90.

²² Fredric Bedoire & Lis Hogdal, *Den stora Hälsingegården: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång*, 2000.

²³ Hälsingegårdar: Projekt – världsarv och utveckling, Slutrapport, s. 13. <http://www.regiongavleborg.se> (2014-09-16).

Den förnyade nomineringen, i vilket begreppet således fått en än tydligare definition, kröntes med framgång.

År 2012 beslutade så Unescos världsarvskommitté att skriva in sju hälsingegårdar på världsarvslistan, som Sveriges femtonde världsarv. Det grundläggande kriteriet för att utpeka ett världsarv är att objektet ifråga "är av enastående universellt värde", och att dess bevarande därmed är av betydelse för hela mänskligheten.²⁴ Intressant är inte minst att den officiella motiveringen betonar att denna kulturyttring stammar från "fria bönder", att det i någon mening handlar om ett kulturarv med egalitära och i förlängningen demokratiska förtecken. I och med utnämningen kan det tyckas som om begreppet "Hälsingegårdar" och vad det står för är en gång för alla givet, men kulturarvsprocesser har sällan eller aldrig någon definitiv, logisk slutpunkt.

Kulturarvsberättelser som berör

I en kort men känslös artikel i årsboken *Hälsingerunor* 1967 gör den sedermera välbekante historikern och filmaren Olle Häger upp med hembygdsrörelsens i hans tycke föråldrade syn på det hälsingska kulturarvet: "... den tid man försöker återuppliva, med de människor, som levde den gången, framställs i en så förvanskad, utslätad och fernissad version att försomrarnas turistbroschyrer vid en jämförelse framstår som under av kritisk observans. Lägg till detta den totala inriktningen på bondekulturen och bilden blir komplett."²⁵ Häger har gått igenom ett decennium av *Hälsingerunor*, och vad han tycker sig se är en verklighetsfrämmande rekonstruktion av det gamla Bondehälsingland – sentimental, romantiserande och kritisk till all form av förändring. Häger frågar sig varför detta skulle beröra samtidens människor, "som nästan alla finns i samhällen, präglade inte av bystämmor och jordbruk utan av fackföreningsmöten, järnbruk och träindustrier."²⁶ Han efterlyser en samtidsrelevant hembygdsvård som angår andra än de med släktgårdsdiplom.

Olle Hägers artikel skrevs vid en tidpunkt som kan betecknas som själva kulmen på den högindustriella epoken i Sverige, då hjulen i svensk industri rullade som hastigast, då BNP ökade som mest och då det största antalet svenskar hade sin försörjning genom industrin. För honom, i den givna historiska situationen, var det uppenbart att det industriella systemet var det som berörde de flesta av medborgarna och som hade framtiden för sig. Hälsinglands kulturarvsberättelser tycktes därför hopplöst föråldrade och missvisande. "Hembygdsbalsamering", som han kallade dem.

²⁴ Ingela Broström, "Hälsingegårdarna – ett kulturarv i världsklass", *Hälsingerunor* 2012, s. 5–19.

²⁵ Olle Häger, "Vad väntar du dig av hembygden?: Om hembygdsbalsamering", *Hälsingerunor* 1967, s. 130–133.

²⁶ Häger 1967, s. 132.

Häger var inte ensam om sin upplevelse. Liknande synsätt var vägledande för den så kallade Gräv-där-du-stårrörelsen, som propagerade för att människor själva skulle dokumentera sin historia i studiecirkelform, och för den utveckling inom museivärlden som skulle leda till Samdok, museernas samverkan kring dokumentation av samtiden.²⁷ Runt om i landet, och inte minst inom Gävleborgs län, genomfördes en lång rad av studier som undersökte de industriella branscherna i länet och liv och arbete i enskilda industriorter.²⁸ Drivande i detta arbete var för Gävleborgs del läns museet, ibland i samarbete med andra regionala och nationella institutioner.

För Gästriklands del tog idéer om att förmedla kunskapen om industrins platser i början av 1980-talet fastare form i projektet Järnriket Gästrikland.²⁹ Liksom Ekomuseum Bergslagen kort tidigare, var Järnriket inspirerat av industrimuseer i Storbritannien och ekomuseer i Frankrike, och samlade efterhand ett 40-tal besöksmål i ett nätverk samordnat av läns museet och med stöd från delar av näringsliv och fackföreningsrörelse. Järnriket var ett relativt framgångsrikt ramverk för att berätta industrins och arbetets historia med utgångspunkt från den enskilda platsen. Ofta men inte uteslutande handlade dessa berättelser om verksamheter som upphört men som varit igång i det nära förflutna. De stärkte bilden av Gästrikland som järnbrukens landskap och förde den in i modern tid och samtid.

Senare försök att i Hälsingland genomföra en liknande satsning under rubriken Linlandet visade sig av olika anledningar mindre framgångsrik. En anledning kan vara att det projektet saknade det starka institutionella stöd som kännetecknat Järnriket. Som Owe Ronström uttryckt saken har såväl Linlandet som det senare, mer framgångsrika projektet Hälsingegårdar "tagit spjörn" mot Järnriket – mot dess industriella fokus och mot dess fokus på Gästrikland. Som en sorts kompensation för satsningarna på Järnriket fick Hälsingland sitt indentitetsprojekt med allmogekultur och folkliga traditioner.³⁰ Detta är i sig en intressant paradox, eller åtminstone ett exempel på historisk växelverkan, eftersom det industriella kulturarv som Järnriket representerar i sin tur till stor del formades i kontrast till allmogekulturen. Gemensamt för Järnriket och Hälsingegårdar är ett

²⁷ Se t ex David Gaunt (red.), *Från proletariat till arbetarklass: sågverksarbetarminnen från Gävleborg*, 1981. Denna skrift är sammanställd med särskilt syfte att bli en ingång till egna studier i studiecirkelform mm. För Samdokarbete med industriinriktning se t ex Göran Hedlunds Samdok-rapport *Skogsarbete: En samtidsdokumentation av Bjuråkers skogsförvaltning*, 1988.

²⁸ En vidare kulturhistorisk studie av modernisering och teknisk utveckling på landsbygd och i stad är Jan Garnerts *Ljus och kraft: Historien om Hälsinglands elektrifiering*, 1989.

²⁹ Se t ex Göran Rydén, *Rapport över inventering för projektet Järnriket i Hofors, Ockelbo och Sandvikens kommuner*, 1985, och Göran Rydén & Carl-Magnus Gagge, *Rapport över inventering för projektet Järnriket i Gävle kommun*, 1986, och Carl-Magnus Gagge & Göran Rydén, *Järnriket Gästrikland: Idéer och förslag*, 1987.

³⁰ Owe Ronström, *Historiebruk i Gävleborgs län. Järnriket, Linlandet, Hälsingegårdar*, PM 2013..

spänningsfält mellan projektens å ena sidan kulturhistoriska, å andra sidan turistiska ambitioner. Samtidigt som dessa båda sidor är symbiotiskt beroende av varandra bär de också på en potentiell konflikt: nyanser och mångfald står mot tydlighet, genomslag och framgångsrikt varumärkesbygge.

Ett knappt halvsekel efter Olle Hägers artikel kan vi konstatera att den utveckling som han och andra då såg omkring sig i själva verket snart skulle brytas. Redan under 1960-talets sista år mattades högkonjunkturerna, och under 1970-talet följde oljekris, arbetsmarknadskonflikter samt omställningar och nedläggningar i bransch efter bransch. Industrilandet Sverige var på väg att förändras på nytt. De senaste decenniernas utveckling kan beskrivas i termer av avindustrialisering, men mer relevant är sannolikt att tala om att det industriella landskapet ändrat karaktär och inte längre passar in i de välbekanta bilder som vi vant oss vid under 1900-talet. Den tredje industriella revolutionen har inte gjort oss mindre utan mer beroende av det industriella. Men produktionsformerna ser annorlunda ut, de äger rum på andra platser och de inbegriper färre av oss än tidigare. Inte oväntat har också de kulturarvsberättelser som vilar på den högindustriella epokens grund i viss mån förlorat relevans för många grupper – inte minst bland unga.

Avslutning: Vem äger berättelserna?

En utgångspunkt för denna text har varit att kulturarv måste förstås som en process i samspel och samproduktion med samhället i stort. Berättelserna är tidsbundna, föränderliga, och deras konnotationer är inte en gång för alla givna. Kulturarvet har förvisso sin förankring i det förflutna; dess berättelser behandlar historiska företeelser och förlopp, men de svarar samtidigt på de frågor som är aktuella i samtiden.

I förlängningen av detta resonemang följer att svaret på frågan "vem äger berättelserna?" måste bli "alla – och ingen". Kulturarv varken skapas eller vidmakthålls av enskilda aktörer med mer eller mindre klara intentioner och tydliga mål i sikte. Det vi kallar kulturarv är resultatet av en historisk process som inbegriper flera aktörer med varierande syften och inflytande. En central roll, och förstås särskilda resurser, har dock de officiella institutioner som har till uppgift att artikulera, bevara och förmedla kulturarvet. Genom åren har således Läns museet Gävleborg och Hälsinglands museum från sina respektive utgångspunkter ömsom verkat för att förstärka de dominerande kulturarvsberättelserna och ge dem legitimitet, ömsom strävat efter att nyansera dem och presentera alternativa bilder.

Men kulturarvsinstitutionerna äger inte berättelserna; vad de kan göra är att fånga upp, artikulera och nyansera. Inte heller turistnäringen äger berättelserna – den kan använda de starka berättelserna i konkurrensen om besökare men lika lite som museerna kan den skapa dem. Som inledningsvis konstaterades är de starka berättelsernas tydlighet inte bara en styrka, det är också en svaghet. Det främsta problemet är att de bär på en implicit normativitet. Genom att lyfta fram ett visst historiskt sammanhang bidrar de samtidigt till att ställa andra, alternativa berättelser i skuggan. Framtidens kulturarvsberättelser måste beröra andra människor än dem med släktgårdsdiplom eller för den delen erfarenheter från traditionellt industriarbete. De måste inkludera unga och äldre, män och kvinnor, landsbygdsbor och tätortsbor, infödda svenskar och nya. Därtill behövs inte en berättelse utan flera. Att formulera och kommunicera kulturarvsberättelser som inbegriper komplexa aspekter och sammanhang är en utmaning, men det är inte omöjligt.

Referenser

- Arcadius, Kerstin, "Fornminnesföreningarna som blev läns museer: Om läns museernas historia och utveckling", Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindquist (red.), *Den regionala särarten*, 1994, s. 246-259
- Bedoire, Fredric, & Lis Hogdal, *Den stora Hälsingegården: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång*, 2000.
- Bedoire, Fredric, & Lis Hogdal, "Storbönder: Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1983:5, s. 63–90.
- Broström, Ingela, "Hälsingegårdarna – ett kulturarv i världsklass", *Hälsingerunor* 2012, s. 5–19.
- Eckerman, H von, "Några bilder från gammal och ny industriell hälsingekultur", *STF:s årsbok* 1923, s. 101–128.
- Erixon, Sigurd, "Hälsingars hem" *STF: s årsbok* 1923; s. 52–84.
- Fiebranz, Rosemarie, *Jord, linne eller träkol?: Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*, 2002.
- Gagge, Carl-Magnus, & Jan Karlsson, *Iggesunds järnverk: Historik och restaurering*, 1984.
- Gagge, Carl-Magnus, & Göran Rydén, *Järnriket Gästrikland: Idéer och förslag*, 1987.
- Gagge, Carl-Magnus, *Strömsbruk - cellulosafabrik och samhälle: En dokumentation av fabriken och samhällets uppkomst och utveckling*, 1983.
- Garnert, Jan, *Ljus och kraft: Historien om Hälsinglands elektrifiering*, 1989.
- Gaunt, David (red.), *Från proletariat till arbetarklass: sågverksarbetarminnen från Gävleborg*, 1981.
- Haraldsson, Kjell, *Tradition, regional specialisering och industriell utveckling: Sågverksindustrin i Gävleborgs län*, 1989.
- Haraldsson, Kjell, & Maths Isacson, *Från bondesåg till processindustri: En historisk-geografisk skildring av sågverksindustrin i Gävleborgs län*, 1981.
- Hedlund, Göran, Samdok-rapport *Skogsarbete: En samtidsdokumentation av Bjuråkers skogsförvaltning*, 1988.
- Häger, Olle, "Vad väntar du dig av hembygden?: Om hembygdsbalsamering", *Hälsingerunor* 1967, s. 130–133.
- Hälsingegårdar: Projekt – världsarv och utveckling, Slutrapport, s. 13. <http://www.regiongavleborg.se> (2014-09-16).
- Isacson, Maths, *Industrisamhället Sverige: Arbete, ideal och kulturarv*, 2007.

"Landskapsblommor", http://info.bergianska.se/index_historia.php?vidare=/historia_landskapsblom.html, läst 2014-10-17.

Lindgren, Anna, "Bessemersmonumentets berättelser: Om kulturarvsbruk, begreppet kulturarv och betydelsen av en plats", *Fabrik & bolig*, 2013, s. 36–51.

Lowenthal, David, *The past is a foreign country*, 1985.

Nyström, Jan-Olov, *Sammanfatta vad Hälsingland är för slags samhälle/samhällen under perioden 1750–1900*, PM Hälsinglands museum, 2013.

Ramberg, Hans-Olof, "Skogar, människor och maskiner"; *STF:s årsbok 1965*, s. 92–118.

Ronström, Owe, *Historiebruk i Gävleborgs län. Järnriket, Linlandet, Hälsingegårdar*, PM 2013.

Rydén, Göran, *Rapport över inventering för projektet Järnriket i Hofors, Ockelbo och Sandvikens kommuner*, 1985.

Rydén, Göran, & Carl-Magnus Gagge, *Rapport över inventering för projektet Järnriket i Gävle kommun*, 1986.

Smith, Laurajane, *Uses of Heritage*, 2006.

Sommestad, Lena, *Sågverksarbetarna i strukturomvandlingen: Hur arbetsstyrkan vid Söderhamns och Söderålas exportsågverk förändrades till storlek och sammansättning under mellankrigstiden*, 1983.

Svensson, Jakob, "Byggnader och miljöer på Gefvleutställningen 1901", *Från Gästrikland: Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden*, 2001-2002, s. 5-42.

Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, 1988.

Wijkander, Keith, *Kulturinstitutionerna i Gävleborg: Länets självbild och dess speglar*, 2012.